

088. ઉત્તર ગુજરાતની ભવાઈ કલા

ઋષભકુમાર નરેન્દ્રભાઈ પરમાર

ભવાઈ ગુજરાતના લોકનાટ્યમાં શ્રેષ્ઠતમ અને વિશિષ્ટ નાટ્યપ્રકાર છે. તેનું મૂળ ઉત્તર ગુજરાતમાં છે. અને તે લોકજીવન સાથે અંતર્ગત સંસ્કૃતિનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. ભવાઈમાં વિવિધ સામાજિક, ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક મુદ્દાઓને વ્યંગાત્મક રીતે રજૂ કરવામાં આવે છે, જે તેમાં ખાસ અહેસાસ અને આકર્ષણ ઉમેરે છે. ભવાઈ શબ્દના મૂળ અર્થમાં "જગતની માતા" અથવા "જગદંબા"નો પ્રભાવ છે. આથી ભવાઈ મુખ્યત્વે માતા અંબાની આરાધનાના કથાપ્રસંગોથી શરૂ થાય છે, જે તેની ધાર્મિક અને લોકજડિત મૂળોને ઉજાગર કરે છે. અસાઈત ઠાકર ભવાઈના સ્થાપક અને પ્રચારક માની શકાય છે. ૧૪મી સદીમાં, અસાઈત ઠાકરે ભવાઈને લોકજીવન સાથે જોડીને, ખાસ કરીને માનવીય અને સામાજિક મુદ્દાઓ પર આધારીત ૩૬૦ અલગ-અલગ નાટ્યવેશો તૈયાર કર્યા હતા. એમાંથી કેટલીક લોકપ્રિય પાત્રકથાઓ જેમ કે "હંસાઉલી", "રામદેવનો વેશ", અને "ઝંડાઝુલણ" આજે પણ પ્રખ્યાત છે.

ભવાઈના પ્રદાનમાં તેના મંચન શૈલીની અનોખીતા અને સમકાલીન સમાજને ઉજાગર કરવાની ક્ષમતા મુખ્ય છે. તે ગુજરાતના લોકજીવનની વાતોને કૌતુક, કળા અને ધાર્મિક સંદર્ભ સાથે જીવંત રીતે રજૂ કરે છે, જે એનો મોટામાં મોટો વારસો છે. જે મોટી સંખ્યામાં દર્શકોને આકર્ષવામાં સફળ રહી હતી. ભવાઈના આ પ્રકારના પ્રદર્શનોથી આ કલા ફક્ત ઉત્તર ગુજરાત સુધી મર્યાદિત નથી રહી પરંતુ સમગ્ર ગુજરાતમાં પ્રસરી ગઈ છે.

ઉત્તર ગુજરાતના પ્રદેશોએ ભવાઈને જીવંત રાખવામાં અને તેનાં આધુનિકીકરણમાં પણ મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે. આ પ્રદેશના કલાકારોએ માત્ર પરંપરાગત ભવાઈને જ સાચવવા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું નથી પરંતુ તેમાં સામાજિક સંદેશાઓ, નવીકરણ અને પ્રયોગશીલતા ઉમેરવાના પ્રયત્નો પણ કર્યા છે. ઉત્તર ગુજરાતની ભવાઈમાં એક અનોખી વિશેષતા એ છે કે તેમાં ધાર્મિક અને પૌરાણિક વાર્તાઓ ઉપરાંત આધુનિક સમયના મુદ્દાઓ પર પણ કેન્દ્રિત કથાવસ્તુઓને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે, જે લોકોમાં વિશેષ રસ જગાવે છે. 'રાજા હરિશ્ચંદ્ર' પૌરાણિક વાર્તા હોય કે સામાજિક અસમાનતા અને અંધશ્રદ્ધા જેવા વિષયો, ભવાઈના નાટ્યપ્રકારમાં લોકજીવનના વિવિધ પાસાઓને પ્રસ્તુત કરવાનું કાર્ય સફળતાથી કરવામાં આવ્યું છે. આ રીતે, ભવાઈ માત્ર એક નાટ્યપ્રકાર જ નહીં, પરંતુ ગુજરાતની સંસ્કૃતિ અને પરંપરાનો પ્રાણ છે, જેને ઉત્તર ગુજરાતના પ્રદાન દ્વારા સતત પ્રોત્સાહન મળી રહ્યું છે. ઉત્તર ગુજરાતમાં ભવાઈને જીવંત રાખવા માટે થયેલા પ્રયત્નોમાં હસ્તકલાકાર, સ્થાનિક સંસ્થા અને સરકારના પ્રયાસોની નોંધ લેવી જરૂરી છે. ભવાઈને નવી પેઢીમાં ઓળખ આપવામા શિક્ષણસ્થાનો, ખાસ કરીને પાટણ, મહેસાણા અને સિદ્ધપુર જેવા ક્ષેત્રોના કલાકારોએ મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી છે.

ઉત્તર ગુજરાતના કલાકારોએ ભવાઈના પૌરાણિક અને આધુનિક બંને પ્રકારના વેશો અને કથાઓને નવી દિશા આપી છે. આ નવીન પ્રયોગોથી ભવાઈ માત્ર એક પરંપરાગત નાટક નહીં પરંતુ એક દ્રષ્ટાંતરૂપ કલા બની ગઈ છે. ઉત્તર ગુજરાતમાં યોજાતા ભવાઈ મહોત્સવો અને રંગમંચ પ્રદર્શનોએ આ કલા પ્રકારને લોકપ્રિય બનાવી, તેની લોકસંગીત શૈલી, સંગીત વાજિંત્રો અને અવાજના પાત્રગાયનની ભવિષ્ય માટે જાળવણી કરી છે. આજે પણ આ ક્ષેત્રના કલાકારો પરંપરાગત સાધનો જેવી કે ભુંગળ, મંજિરા અને તબલાની સાથે સાથે આધુનિક ટચ સાથે પ્રેક્ષકોના દિલ જીતી લે છે.

ભવિષ્યમાં, ભવાઈને ન્યુનતમ ક્ષેત્ર સુધી મર્યાદિત ન રાખવી એ મુખ્ય પડકાર છે. ભવાઈના સંશોધકો અને કલાકારોએ કલા સંગઠન અને પ્રદર્શન દ્વારા તેને રાજ્ય અને રાષ્ટ્રીય સ્તરે લઈ જવા માટે સતત પ્રયાસો શરૂ કર્યા છે. ઉત્તર ગુજરાતનો ફાળો એવો છે કે ભવાઈ ફક્ત કલા નહિ, પરંતુ ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ગૌરવનો એક અનિવાર્ય ભાગ બની ચૂકી છે. ભવાઈની કલા સાથે સંકળાયેલા ઉત્સવો, સાંસ્કૃતિક મંડળો અને નાટક મંડળીઓ આજે પણ ઉત્તર ગુજરાતમાં આ કલા પ્રકારે નવી પેઢીને જોડતી કડી બની રહી છે.

ભવાઈને આધુનિક યુગમાં વધુ પ્રાસંગિક બનાવવા માટે અનેક પ્રયાસો થઈ રહ્યા છે, જેમાં પ્રાચીન વેશોની સાથે આધુનિક વિષયવસ્તુઓ અને તકનીકી સંસાધનોનો ઉપયોગ સામેલ છે. વિજ્ઞાન, શિક્ષણ અને સમાજસુધારણા જેવા મુદ્દાઓ ભવાઈના નાટ્યપ્રકારમાં રજૂ થવા લાગ્યા છે. અત્યાર સુધી પરંપરાગત ભવાઈમાં પૌરાણિક કથાઓનું વર્ચસ્વ હતું, પરંતુ હવે શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ અને સંશોધકોના પ્રયત્નોથી ભવાઈમાં નવીનતા આવી છે. ઉદાહરણ તરીકે, સ્ત્રીશિક્ષા, પર્યાવરણ સંરક્ષણ, અને નશાબંધી જેવા સામાજિક મુદ્દાઓ પર ભવાઈ નાટકો રચવામાં આવ્યા છે. ભવિષ્યમાં ભવાઈને સતત જીવંત રાખવા માટે યુવા પેઢીનું જોડાણ જરૂરી છે. આ માટે સ્કૂલ અને કોલેજના સ્તરે ભવાઈ વર્ગો અને કાર્યશાળાઓનું આયોજન કરવામાં આવે છે. ઉત્તર ગુજરાતમાં કેટલીક સંસ્થાઓ, જેમ કે હેમચંદ્રાચાર્ય યુનિવર્સિટી, ભવાઈને ઔપચારિક અભ્યાસક્રમમાં સામેલ કરવા માટે પ્રયત્નશીલ છે.

ભવાઈ ફક્ત નાટ્યપ્રકાર નથી, પરંતુ તે ગુજરાતી સંસ્કૃતિનું જીવંત પ્રતિક છે. ભવાઈના સંગીત, નૃત્ય અને પાત્ર ભજવનાર કલાકારોએ ગુજરાતની લોકકલા અને પરંપરાને વિશ્વના મંચ પર પરિચય આપ્યો છે. ઉત્તર ગુજરાતના ભવાઈમાં આપેલ પ્રદાનને કારણે આજ સુધી આ લોકનાટ્ય જીવંત છે. ભવિષ્યમાં પણ ભવાઈ લોકજાગૃતિ અને માનવતાના સંદેશો માટે મજબૂત માધ્યમ બની રહેશે. જો યુવા પેઢી અને સંસ્થાઓ આ કલા માટે પ્રયત્નશીલ રહે તો ભવાઈનું ગૌરવ વારસો સદાય શાશ્વત રહેશે. ભવાઈ માત્ર ગુજરાત સુધી મર્યાદિત રહેતી લોકનાટ્ય કલા નથી, પરંતુ તેની આધુનિક રજૂઆત અને વિશિષ્ટ શૈલીએ તેને રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે માન્યતા અપાવી છે. તેની રસપ્રદ રજૂઆત અને વેશભૂષાને કારણે તે દેશ-વિદેશમાં પણ લોકપ્રિય થઈ છે. વિવિધ સંસ્કૃતિઓ વચ્ચે સાંસ્કૃતિક આદાનપ્રદાન માટે ભવાઈ એક ઉત્તમ માધ્યમ બની છે. વિશ્વના વિવિધ પ્રસ્તુતિ મંચો પર ભવાઈને રજૂ કરીને ગુજરાતી કલા અને સંસ્કૃતિનો પ્રચાર કરવામાં આવ્યો છે. જે આ કલા માટે વિશેષ ગૌરવ છે.

ભવાઈની સૌથી મોટી વિશેષતા એ છે કે તે પરંપરાગત છે છતાં નવીન છે. શિવની આરાધનાથી શરૂ થયેલી આ કલા આજે સામાજિક આંદોલનો માટે અવાજ બની છે. ભવાઈના કલાકારોએ તેનું આધુનિકીકરણ કરીને તેને વધુ વ્યાપક અને પ્રાસંગિક બનાવ્યું છે. આજે, ભવાઈનો ઉપયોગ શિક્ષણ, પર્યાવરણ, સ્વચ્છતા અને આરોગ્ય જેવા મુદ્દાઓ માટે સંદેશ ફેલાવવા કરવામાં થાય છે. તેમ છતાં, ભવાઈને બચાવવાનો અને સમૃદ્ધ કરવાનો પડકાર હજી પણ ટકી રહ્યો છે. નવા મિડિયા અને પ્રબોધનનાં આધુનિક માધ્યમોના લીધે લોકજીવનથી આ પરંપરા દૂર થતી ગઈ છે. ભવાઈ જેવી લોકકલાને જીવંત રાખવા માટે તેને શિક્ષણ અને સાહિત્યમાં વધુ સ્થાન આપવું જરૂરી છે.

ભવાઈને શાળાઓ અને કોલેજોમાં શિખવવાની વ્યવસ્થાઓ કરવી જરૂરી છે. આ માટે ખાસ અભ્યાસક્રમો અને કાર્યશાળાઓનું આયોજન કરવું જોઈએ. ભવાઈના પરફોર્મન્સ માટે વિશેષ ફંડ અને પુરસ્કાર યોજના બનાવવી જોઈએ. કલા અને સંસ્કૃતિ વિભાગ દ્વારા ભવાઈને પ્રોત્સાહન આપવા વધુ કાર્યક્રમો યોજવા જોઈએ. આધુનિક યુગમાં, ડિજિટલ માધ્યમ દ્વારા ભવાઈના નાટકોનું પ્રસારણ અને કરવામાં આવી શકે છે. યુટ્યુબ, ઓટીટી પ્લેટફોર્મ્સ પર ભવાઈને પ્રસ્તુત કરવી ચોક્કસપણે તેની લોકપ્રિયતામાં વધારો કરશે. ભવાઈ એક માત્ર કલા નથી; તે ગુજરાતી સંસ્કૃતિનું ચિહ્ન છે, જે દર્શકોને મનોરંજન સાથે સંદેશ પણ આપે છે. તે આપણું સાંસ્કૃતિક વારસો છે, જેનું જતન કરવું આવશ્યક છે. ભવિષ્યમાં, જો તદ્દન જરૂરી પગલાં લેવાય, તો ભવાઈ માત્ર ગુજરાતમાં નહીં, પરંતુ સમગ્ર વિશ્વમાં તેની અનોખી ઓળખ બનાવવા સમર્થ થશે.

ભવાઈ ગુજરાતી લોકકલા અને નાટ્યપ્રકારનો એક પ્રાણ છે, જે પૌરાણિક વાર્તાઓ, સમાજસુધારણા, અને લોકજીવનના વિવિધ પાસાઓને સમૃદ્ધ રીતે રજૂ કરે છે. ૭૦૦ વર્ષ જૂની આ પરંપરા લોકજીવનમાં અણમોલ સાંસ્કૃતિક વારસો તરીકે ટકી રહી છે. તેમ છતાં, આધુનિક યુગમાં મનોરંજનના અન્ય માધ્યમોના આગમન સાથે ભવાઈનું મહત્વ ઘટતું જોવા મળી રહ્યું છે. જ્યાં ભવાઈના કાર્યક્રમો દ્વારા પછાત વિસ્તારોમાં જાગૃતિ લાવવામાં આવે છે, ત્યાં નાગરિકો અને નવયુવાનોએ આ પરંપરા જીવંત રાખવા માટે આગળ આવવું પડશે. તે માટે શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો, સંશોધન કાર્ય અને નાટ્યમંચના પ્રોત્સાહન દ્વારા ભવિષ્યમાં ભવાઈને વધુ મજબૂત બનાવવાની જરૂર છે. લોકજીવનના ઉત્સવ અને વાસ્તવિકતાના પ્રતિબિંબ તરીકે પ્રગટ થાય છે. આ કળાને યાદગાર અને અનમોલ રાખવા માટે, તેનાં પાત્રો, વાર્તાઓ અને સંગીતને નવી પેઢી સુધી પહોંચાડવું અતિઆવશ્યક છે. ભવિષ્યમાં યોગ્ય પ્રયાસોથી, ભવાઈને ફક્ત ગુજરાતમાં જ નહીં, પરંતુ વૈશ્વિક મંચ પર પણ પ્રતિષ્ઠિત સ્થાન મળી શકે છે.

ભવાઈ ગુજરાતની પ્રાચીન અને સમૃદ્ધ લોકકલા છે, જે આ લોકોના જીવનમૂલ્યો, આદર્શો, અને સંસ્કૃતિનું પ્રતિબિંબ છે. આ કલા ફક્ત મનોરંજન પૂરતી મર્યાદિત નથી, પરંતુ સામાજિક જાગૃતિ અને સુધારણાનું સશક્ત માધ્યમ પણ છે. લોકજીવનના તાણા-વાણા સાથે વણાયેલી ભવાઈએ સમયાંતરે વિવિધ સ્તરે પોતાનું પ્રાદુર્ભાવ અને પ્રભાવ પ્રમાણિત કર્યું છે. ઉત્તર ગુજરાતના મહાકાળી ભવાઈ મંડળ અને અન્ય ભવાઈ મંડળો જેવા સંસ્થાઓ દ્વારા ભવાઈને ફક્ત એક કલા તરીકે જ નહીં, પણ સમાજસેવાની દિશામાં પણ પ્રચારિત કરવામાં આવી રહી છે. ખાસ કરીને પછાત વિસ્તારોમાં આરોગ્ય, શિક્ષણ, અને સામાજિક મુદ્દાઓ અંગે જાગૃતિ લાવવા માટે ભવાઈનું મહત્વ વધતું જાય છે. જ્યાં ભવાઈનું જીવંત અને લોકપ્રિય સ્વરૂપ છે, ત્યાં તેની પરંપરા વિસરાઈ રહી હોવાની ચિંતા પણ તાત્કાલિક ધ્યાન દોરે છે. આધુનિક માધ્યમોના વિસ્તરણ અને નવી પેઢીના સંસ્કૃતિ પ્રત્યેના અભિગમમાં પરિવર્તનને કારણે ભવાઈની મહત્વતા ઘટતી દેખાઈ રહી છે. આ સંજોગોમાં ભવાઈની વર્ષો જૂની પરંપરાને સાચવવી અને ઉજાગર કરવી મહત્વપૂર્ણ છે. ભવિષ્યમાં, જો ભવાઈને યુવા પેઢી સાથે જોડવામાં આવે, તેને નવીન તબીબીઓ અને મંચ પર રજૂ કરવામાં આવે, અને શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ દ્વારા તેની વિસ્તૃત સાથે ફાળવણી થાય, તો આ કલા ફક્ત ફરી પ્રસરણે જ નહીં, પરંતુ લોકજીવનમાં ફરીથી જીવંત બનીને ગુજરાતની સાંસ્કૃતિક ઓળખના સ્વરૂપે ચમકશે.

ભવાઈ ગુજરાતી લોકનાટ્ય પ્રકાર છે, જે પ્રાચીન કાળથી લોકજીવન સાથે જોડાયેલું છે. આ પ્રકારે ઓછામાં ઓછા સાધનો સાથે પ્રભાવશાળી પ્રદર્શન કરવામાં આવે છે, જેની વિશેષતા એ છે કે એમાં નાટકને જીવંત બનાવવા માટે મર્યાદિત સાધનોનો ઉપયોગ થાય છે. ભવાઈ ભજવવા માટે મહત્વના સાધનોમાં બે વાંસડા અને એક પડદો, જેનાથી મંચ બનાવવામાં આવે છે. થોડીક લાઈટ્સ અને કેટલીક વાર મીઠી અજવાળાની વ્યવસ્થા. પાત્રો માટે નાની નાની સામગ્રી, જેમ કે પરિધાન કે ખાસ ભૂમિકા દર્શાવતી વસ્તુઓ. સંગીત માટે મહત્વનું ભૂંગળ જે તીવ્ર અને લોકપ્રિય અવાજ પેદા કરે છે. તબલાં અને હાર્મોનિયમ રાગ-રાગિણી માટે કાંસીજોડાં તાલ માટે ભવાઈના આ સાધનો અને શૈલી એ સાબિત કરે છે કે શ્રોતાઓ પણ સાદગીથી પ્રેરિત હોય છે અને ભવાઈના અંદર રહેલા સંદેશ અને પ્રભાવને મહત્ત્વ આપે છે.

ભવાઈ ગુજરાતી લોકકલાકૃતિનું એક વૈશિષ્ટ્યપૂર્ણ અને પ્રેરક સ્વરૂપ છે, જે લોકજીવન અને લોકશિક્ષણના સંગમ રૂપે અદ્વિતિય સ્થાન ધરાવે છે. ભવાઈના પ્રદર્શનો સમાજની વાસ્તવિકતાઓને ઉજાગર કરવા અને પ્રજામાં ચેતના ફેલાવવા માટે શક્તિશાળી માધ્યમ તરીકે કાર્ય કરે છે. ભવાઈકારો, જેમના જીવનનો મોટો ભાગ ગામડે ગામડે ભ્રમણ કરવામાં પસાર થતો, તેઓ સમાજના વિવિધ વર્ગોની સમસ્યાઓ અને જીવનશૈલીને ઊંડાણપૂર્વક સમજતા હતા. આવા અનુભવોના આધાર પર તેઓ પોતાની રજૂઆતો દ્વારા પ્રેક્ષકોને મનોરંજન આપતાં અને સાથે જ સમાજની કુરુતિઓ, અંધશ્રદ્ધાઓ અને અપ્રવૃત્તિઓ સામે આંદોલન ચલાવતા.

અસાઈત ઠાકરે જેવા ભવાઈકારોએ પોતાના વેશો અને રજૂઆતો દ્વારા સમાજ સુધારણા માટે અનોખું યોગદાન આપ્યું છે. તેઓએ પ્રજાના વ્હેમો અને કુરિવાજોનો હાસ્યમય ઉપાયો દ્વારા ખુલ્લો વિરોધ કરીને લોકોને વિવેકપૂર્ણ વિચારો તરફ મોખરાં કર્યાં છે. આ રીતે, ભવાઈ માત્ર મનોરંજન પૂરતું મર્યાદિત ન રહી, પરંતુ લોકજાગૃતિનું અસરકારક સાધન બની.

ભવાઈ ગુજરાતી લોકનાટ્યની વિશિષ્ટ શૈલી છે, જેમાં હાસ્યનું મહત્વપૂર્ણ સ્થાન છે. ભવાઈના પ્રદર્શનનું મુખ્ય આકર્ષણ હાસ્ય છે, જે પ્રેક્ષકોને મનોરંજન પૂરું પાડે છે અને તેને ભવાઈની જનપ્રિયતાનું મુખ્ય કારણ ગણવામાં આવે છે. ભવાઈમાં રંગલો પાત્ર સૌથી મહત્વપૂર્ણ માનવામાં આવે છે. તે સાહજિક હાસ્ય સર્જે છે અને પ્રેક્ષકોને ખુશ કરે છે. રંગલાના આંગિક અને વાચિક અભિનયમાં કૌશલ્ય હોય છે, અને તે પ્રાસ તત્વ તેમજ શબ્દરમત દ્વારા હાસ્ય સર્જે છે. રંગલાના પ્રવેશનો કોઈ નિયત સમય ન હોય, અને તે મુખ્ય વેશ વચ્ચે ગમે ત્યારે રજૂ થઈ શકે છે. તેની પ્રસ્તુતિના ભાગરૂપે તે ક્યારેક સત્ય વિવૃત કરે છે અને પ્રેક્ષકોને હસાવે છે. તે વિવિધ ભૂમિકા ભજવવામાં નિષ્ણાત હોય છે અને આંગિક અભિનય તથા વાચિક કૌશલ્યમાં પ્રભુત્વ ધરાવતો હોય છે. સમય સાથે રંગલાનો અભિનય વધુ છૂટછાટવાળો બનતો ગયો. પ્રેક્ષકોને રીઝવવા માટે કેટલાક કલાકારોએ અશ્લીલ સંવાદો અને ચેનચાળાનું શરણું લીધું, જેનાથી ભવાઈના મૌલિક સ્વરૂપને નુકસાન પહોંચ્યું. ભવાઈ, જે એક સમયે મંદિરોમાં ભજવાતી, તે હવે પાદર અને જુદી જુદી જગ્યાએ પ્રદર્શન પામવા લાગી, અને સમાજના કેટલીક વર્ગોએ ભવાઈથી દૂરાવાનો રસ્તો અપનાવ્યો. આ સ્થિતિ છતાં, ભવાઈ લોકકલાનું સમૃદ્ધ વારસો છે, અને તેની મૂળભૂત હાસ્યપ્રધાન શૈલી આજે પણ લોકપ્રિય છે.

ભવાઈ ગુજરાતની પરંપરાગત લોકનાટ્યકળા છે, જેમાં મનોરંજન સાથે સમાજપ્રેરક અને વ્યંગ્યાત્મક વિષયોને રજૂ કરવામાં આવે છે. ભવાઈમાં ગાવા માટે વિવિધ પ્રકારના ગીતોનો સમાવેશ થાય છે, જેમ કે ગણપતિ સ્તુતિ, શક્તિ ઉપાસના માટેના ગરબા, અને પ્રાસંગિક કથાનુસાર ગીતો. આ ગીતો ભવાઈના મનોરંજનને વધુ પ્રભાવશાળી બનાવે છે. 'હમચૂં': આ ગાનમાં મનોરંજન અને વ્યંગ્ય મિશ્રિત હોય છે. કથામાં સ્ત્રી પાત્રો માટે અનોખી માંગણીઓ અને સ્થિતિઓ રજૂ કરીને મજકરી થકી લોકોનું મનોરંજન થાય છે. ડોશીમાની વાર્તાઓ ફારસિયો ડોશીમાની વાર્તાઓ હાસ્ય અને કટાક્ષથી ભરપૂર હોય છે. ડોશીમાની શહેરમાં યાત્રા અને તે દરમ્યાન આવતા અનુભવોનું રસપ્રદ વર્ણન ભવાઈનું આકર્ષણ વધારે છે. "રૂપિયા વધ્યા" જેવી રમૂજ પ્રાસ રચનાઓ સાથે પ્રેક્ષકોનું મનોરંજન થાય છે, જેમાં વ્યવહાર અને વાર્તામાં હાસ્ય ઉમેરવામાં આવે છે. ભવાઈમાં ઉખાણાં, છપ્પા, ભજન, અને કહેવતો જેવી ચીજવસ્તુઓને નિમિત્તે અનુકૂળ રીતે ઉમેરવામાં આવે છે, જે તેને વધુ લોકપ્રિય અને પ્રાસંગિક બનાવે છે. ભવાઈની વિશિષ્ટતા એ છે કે તે મનોરંજન સાથે પ્રેક્ષકોને જીવનનાં વિવિધ પાસાંઓ પર વિચાર કરાવવા પ્રેરિત કરે છે, જે ભવિષ્ય માટે પણ મહત્વનું છે.

આવા વિવિધ પાસાં ભવાઈને ગુજરાતી લોકજીવનમાં આજે પણ પ્રાસંગિક બનાવે છે. ભવાઈ ગુજરાતી લોકનાટ્યશિલ્પ છે. જે ગુજરાતની લોકકલાકાર પરંપરાનું અનન્ય ભાગ છે. ભવાઈની વિશિષ્ટ રચનારીતિમાં પ્રારંભે ભૂંગળ વગાડીને ગણપતિનું આવાહન થાય છે. આ પદ્ધતિમાં એક પાત્ર ગણપતિ બનીને ઊંઘી થાળી લઈને મંચ પર પ્રવેશ કરે છે, જે પરંપરાના પ્રારંભનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. થાળીમાં સ્વસ્તિક દોરેલી હોય છે, જે મંગલ કામના પ્રતીકરૂપ છે. ત્યારબાદ કાળકા માતાનો વેશ રજૂ થાય છે, જેમાં પતઈ રાજાની કથા અને ગરબાનું પ્રસ્તુતિકરણ થાય છે.

ભવાઈના આદિ નાટ્યરૂપમાં પાત્રોના પરિચય માટે "આવણું" નામના માધ્યમનો ઉપયોગ થાય છે. આવણું એ પાત્રના પ્રવેશ અને તેનાં વર્તનને સમજાવવાનું સાધન છે, જે સામાન્ય રીતે ગીતો, સંવાદો અથવા પ્રારંભિક ક્રિયાઓ દ્વારા થાય છે. ભવૈયાઓ પાસે મર્યાદિત સામગ્રી હોવા છતાં તે નાટ્યપ્રસ્તુતિને અસાધારણ અસરકારક બનાવે છે. સામગ્રી ખભા પર લઈ જઈ શકાય એટલી જ રાખવામાં આવતી, અને ખૂટતી વસ્તુઓ માટે ગામના લોકો પર આધાર રાખવામાં આવતું.

ભવાઈમાં "રંગલો" નાટકના મઝાના પાત્ર તરીકે જાણીતા છે, જે પોતાની રમૂજભર્યા સ્વભાવથી પ્રેક્ષકોને આનંદ આપે છે અને સામગ્રી મેળવવામાં મદદ કરે છે. ભવાઈનું મંચન વધુ સ્પષ્ટ સજાવટ વગર પણ શ્રેષ્ઠ રજૂઆત કરતું. ભવૈયાઓનું પ્રેક્ષકો સાથે નિકટતમ સંવાદ અને મોંમાળનું સંબંધ નાટ્યશિલ્પની આત્મા છે. આ રીતે ભવાઈ માત્ર નાટ્યકલાકાનું જ નહિ, પરંતુ સામાજિક સંવાદ અને સહિયારા જીવનશૈલીનું પ્રતિનિધિત્વ કરતું એક પર્વ છે. ભવાઈ ગુજરાતી લોકનાટ્યની અનોખી પરંપરા છે, જેમાં મનોરંજન સાથે-સાથે સમાજના વિવિધ

મોઘા મુદ્દાઓ પર પ્રતિકાત્મક રીતે પ્રકાશ પાડવામાં આવે છે. તમારા દ્વારા રજૂ કરેલી માહિતી ભવાઈના માળખા અને તેના સમાજ સાથેના સંબંધને ગહન રીતે સમજાવે છે.

ભવાઈના ટોળાના સંગઠનમાં દરેક વ્યક્તિનું પોતાનું નિશ્ચિત મહત્વ હોય છે. વેશગોર મંડળના મુખ્ય નાયક તરીકે કાર્ય કરે છે અને સમગ્ર ભવાઈનું સુતરાઉ સંચાલન કરે છે. મૂછબંધ પુરુષ પાત્રોની ભૂમિકા ભજવે છે અને નાટકના મુખ્ય ભાગો પૂરા કરે છે. કાંચળિયા સ્ત્રી પાત્ર ભજવનારા પુરુષ કલાકારો છે, જે તેમની અભિનય અને અવાજથી સ્ત્રી પાત્રને જીવંત બનાવે છે. ભગત નાટકના હાસ્ય અને મનોરંજન માટે જવાબદાર છે. વાદ્યકાર ભૂંગળા અને તબલચી મ્યૂઝિક દ્વારા નાટકને રમણિય બનાવે છે. કામગરો મંડળના લોજિસ્ટિક સપોર્ટ માટે જવાબદાર છે.

ભવૈયાઓનું જીવન શિષ્ટાચાર અને સમાજ સાથે જોડાયેલું છે. તેઓ ગામોના આગેવાનો અને યજમાન સાથે સારા સંબંધો ધરાવે છે, જે ભવિષ્યમાં તેમને સહકાર પ્રાપ્ત કરવા માટે મદદરૂપ બને છે. ભવાઈ માત્ર મનોરંજનનું સાધન જ નથી, પરંતુ તે એક લોકપરંપરા છે જે નાટક દ્વારા સમાજને સામાજિક અને નૈતિક સંદેશો પૂરા પાડી લોકો સાથે જીવંત સંબંધ બાંધે છે. ભવાઈ ગુજરાતની લોકકલા છે, જે મનોરંજન અને સામાજિક મેસેજ આપવા માટે પ્રચલિત છે. ભવાઈ કરનાર કલાકારોએ તેમની દિનચર્યા આકર્ષક અને અનુકૂળનશીલ બનાવી છે.

ભવાઈ કરનાર કલાકારોએ રાત્રિના પ્રદર્શન માટે દિવસ દરમિયાન તૈયારી કરવી પડે છે. ખાસ કરીને સ્ત્રી પાત્ર ભજવનારા ભવૈયાઓ માટે વેશ અને શણગાર મહત્વપૂર્ણ છે. તેઓ સ્ત્રી પાત્રને જીવંત બનાવવાના પ્રયાસમાં મુખ્ય ધ્યાન આપે છે. તે માટે મેકઅપ, સાડી પહેરવી, અને ઘૂમટ રાખવી જેવી વેદી તૈયારીઓ થાય છે. સ્ત્રી પાત્રોના આકર્ષક શણગાર ઉપરાંત પુરુષ પાત્રો માટે પણ ખાસ વેશભૂષા તૈયાર થાય છે. વારંવાર પાત્રોનાં પ્રકાર અનુસાર વસ્ત્રો અને આભૂષણોનો સમાવેશ થાય છે. રંગલા પાત્રોની વેશભૂષા વિશેષ રીતે રંગબેરંગી અને અનોખી હોય છે, જે દર્શકોનું ધ્યાન ખેંચે છે. ભવાઈ સામાન્ય રીતે રાત્રે ૮:૦૦ વાગ્યાથી ૧:૦૦ વાગ્યા સુધી ભજવાય છે. ગામડાની શાંતિભરી રાતમાં, આ લોકકલાનું મોહક દ્રશ્ય લોકો માટે મનોરંજન અને સામાજિક મુદ્દાઓ વિશે ચિંતનનું માધ્યમ બને છે. ભવાઈનું આ સંપૂર્ણ દ્રશ્ય એ દર્શાવે છે કે કેવી રીતે પાત્રો, વેશભૂષા અને ભજવણી સાથે જીવનમાં રંગ ભરી શકાય છે.

ભવાઈ માત્ર મનોરંજનનું માધ્યમ નહીં, પરંતુ ગુજરાતી લોકસંસ્કૃતિનો એક જીવંત ભાગ છે, જે લોકજીવનના વાસ્તવિક પ્રશ્નોને કલાત્મક રીતે રજૂ કરતી પરંપરા હતી. આજે ટેકનોલોજીના યુગમાં, ટીવી, અને મોબાઇલના પ્રભાવથી પરંપરાગત કળાઓ ઓગળતી જાય છે. તેમ છતાં, ભવાઈને જીવંત રાખવા માટે આપણે કઈક કરવા આવશ્યક છે. ભવાઈને શાળાઓ અને કોલેજોમાં નાટ્ય અને સાહિત્યના અભ્યાસક્રમોનો ભાગ બનાવવો જોઈએ, જેથી નવી પેઢી આ કળા સાથે ઓળખ મેળવી શકે. ગ્રામ્ય સ્તરે ભવાઈના પ્રદર્શનને ફરીથી લોકપ્રિય બનાવવા માટે સ્થાનિક સહકાર અને પ્રોત્સાહન જરૂરી છે. ભવાઈ માત્ર એક કળા નહીં, પરંતુ સમાજના દર્દને અને તત્કાલીન સંજોગોને આવરી લેતી સંવેદનશીલ કળા છે. જો હવે પગલાં નહીં લેવાય, તો આપણે ભવિષ્યમાં ભવાઈને માત્ર ઇતિહાસના પાનામાં જ જોવા મળશે, જે ગુજરાત અને ગુજરાતી સંસ્કૃતિ માટે ખોટ બની રહેશે.

સંદર્ભ :

૧. લોકનાટ્ય ભવાઈ, સંપા. કૃષ્ણકાન્ત કડકિયા, પ્રકા. ગુજરાત યુનિવર્સિટી, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૯, ૧૯૯૦, પહેલી આવૃત્તિ
૨. વિવેચનની વાટે, સંપા. રતિલાલ નાયક, પ્રકા. આદર્શ પ્રકાશન, અમદાવાદ-૧, ૧૯૮૩, પ્રથમ આવૃત્તિ
૩. 'લોકનાટ્ય ભવાઈની વિશેષતાઓ', પ્રવીણકુમાર રથવી મહેશકુમાર પટેલ, સાહિત્યસેતુ, માર્ચ - એપ્રિલ, ૨૦૧૮
૪. 'ઉત્તર ગુજરાતની ભવાઈકલા', પાયલબેન દેસાઈ, (IJRSML) VOL.9, જાન્યુઆરી ૨૦૨૧